

HVOLRIS

En foreløbig orientering

HVOLRIS

HVOLRIS

EN FORELØBIG
ORIENTERING

VED PETER SEEBERG

VIBORG
F. V. BACKHAUSENS EFTE.
1966

Seksten kilometer nord for Viborg ad Ålborgvejen (hovedvej 13) passerer man Skalsåen over Løvelbro, et af de gamle overgangsteder på Hærvejen. Drejer man straks efter mod øst ind forbi Vester Bjerregrav kirke og ud af byen ad vejen til Klejtrup har man den smalle dal omkring Navndrup Møllebæk for sig og bag ved denne bakkerne, der rummer Hvolris, Viborg Byes oldtidsområde (se omslagets forside). Vinteren 1961-62 gik Anders Olesen, Møldrup, på jagt på markerne deroppe, der dengang tilhørte Jens Gade, Søren Sørensen og Ejnar Jensen, Neder Hvolris (Hersom sogn, Rinds herred). I pløjegjorden opdagede han mængder af poteskår, der ved prøvegravninger, han straks derefter foretog, viste sig at stå i forbindelse med omfattende rester af forhistorisk og historisk bebyggelse: fra stenalder, fra bronzealder, fra jernalder og fra middelalder. Efter at Viborg Stiftsmuseum i februar var blevet underrettet om fundet, påbegyndtes undersøgelserne af et mindre område i slutningen af maj 1962. I eftersommeren 1962 var så meget af dækket, at fagfolk kunne inviteres til at tage området i øjesyn, og med baggrund i deres begejstring opfordredes museumsbestyrelsen til at rette henvendelse til Viborg byråd om at erhverve området til brug for arkæologiske undersøgelser og med det formål at indrette en oldtidspark med de faste fund bevarede eller markerede på stedet. Efter mange forhandlinger om købet af jorden, ca. 7 hektar, vedtog byrådet at erhverve arealet (marts 1963) i det omfang, som det var anbefalet af museumsbestyrelsen. Med arbejdsmuligheder i en menneskealder eller mere foran sig blev det derpå museets folks opgave at gennemføre en af de mest omfattende bebyggelseshistoriske undersøgelser, der er planlagt her i landet, og på stedet at stille dens resultater til rådighed for almenheden.

Hvolris ligger på en bakkepynt mellem Skalsådalen og Navn-

Fig. 2. Udsigten fra Hvolris-højdedraget over Skalsdalen. Maj 1962.

drup Møllebæk. Undergrunden består af sand og grus over svære lag af blåler, der udnyttes straks nedenfor området. Det meste af området danner nærmest en hestesko formet kam med fald ned mod en slugt, hvor tidligere et rigeligt kildevæld fandt sit løb. Endnu kan man se rundingen, hvor kilden havde sit udspring (kortets no. 1), men vandet ledes bort gennem drænrør.

Helt for sig længst mod syd står en bakkestub (kortets no. 2), Skovbakken, flad på toppen, som var den lavet med kunst. Heroppefra som fra hele bakkekammen er der vid udsigt over Skalsdalen, ja helt over til kysthøjden ved Vorde kirke (se fig. 2).

Det meste af området har været dyrket til for nylig, men på bakkekammen, på de stejleste skrænter og på Skovbakken vokser halvvildt eller plantet nåletræer, lyng, røn, hyld og eg, den sidste forbavsende kraftigt. Den sår sig selv, som den vist har gjort det siden stenalderen, og den er det sikkert sidste del af stednavnet hentyder til: Hvolris, det betyder vel egekrattet ved hullet eller

ved vældet, kilden, hvis stednavnet da ikke har med en lokalitet østligere i bygden Hvolris at gøre.

Også før 1962 har man vidst, at mennesker har færdedes og virket på området. For det første ligger der to jordhøje, begge sikkert allerede anlagt i stenalderen, men brugt også langt senere til yngre bronzealders urnebegravelser. Højene kaldes St. og Ll. Bussehøj (kortets no. 3 og 4). Ved gravninger i Ll. Bussehøj er der tidl. fundet 16 yngre bronzealder urner. I 1906 blev Nationalmuseet opfordret til at grave i området, men undersøgelsen blev hurtigt opgivet, man var på det tidspunkt endnu ikke indstillet på komplicerede hustomtgravninger. Senere registreres det i Viborg Stiftsmuseums protokol, at der på stedet er fundet omkring 125 kværnsten. Antallet siger tilstrækkeligt om bebyggelsens heftighed. I tidens løb er naturligvis en masse sten taget op fra hustomter og grave, i hvert fald taler de tidligere ejere om de mange læs sten, de har kørt væk fra markerne.

Spørgsmålet om, hvorfor da folk bosatte sig på området i så mange omgange over en periode på næsten 3500 år, er naturligvis ikke besvaret og kan næppe besvares entydigt for alle perioder. Et af de momenter, der stadig må have haft betydning, er adgangen til vand hele året rundt, men også tilstedeværelsen af let bearbejdelig landbrugsjord har sikkert gjort sig gældende under hele perioden, fordi der næppe kan være tvivl om, at alle de folk, der har boet på Hvolris, har haft med agerdyrkning at gøre. Markerne har sikkert ligget på det store jævne plateau øst for selve området. Her findes grave fra både førromersk og romersk jernalder og gruber fra yngre stenalder. Bebyggelsen har lagt sig i rand området, måske for ikke at tage plads op på den dyrkbare jord, måske også for i hvert fald mod syd og vest at bevare overblikket over ådalen. Nogen fæstning har Hvolris dog aldrig været.

Forholdene har været særdeles forskellige i stenalderen og jernalderen. I den første periode har bebyggelsen sikkert ligget på forholdsvis små rydninger i egeskoven, som indianerlandsbyer i Amazonskovene, de er blevet ret hurtigt forladt og er groet til. Det kan være et falsk billede, for måske har man holdt sig ret

længe på et sted eller er i hvert fald flyttet langsomt rundt. Måske har der været ret skovbart i området.

Om bronzealderen ved vi ikke så meget, men i jernalderens ældre del (tiden før og efter Kristi fødsel) synes landsby på landsby at skyde op på bakkedragene nord for Skals åen og nord for Simested å. Der er hustomter på Revlshøje, ved Vie, ved Kjeldgaardsminde, den sidste en storlandsby med brolagte gader, og på Hvolris rejses hus ved hus, brænder, erstattes af nye. Skovbakken, hvor stenkredsene anlagdes på denne tid, huser først brændtbensgrave, senere storstensgrave. Men stenkredsene flytter til temmeligt hurtigt efter anlægget. Man kan se det for sig: jernalderbønderne fælder skovene, brænder dem af, sår i asken nogle år, brænder nye skovstrækninger af, brænder trækul til jernudvinding. Til sidst ligger de sandede marker vindåbne. De rives op, flyver bort og lægger sig, hvor der kan være en smule læ. To perioder synes der at have været med sandflugt, så har lyngen helet dækket over de udpinte marker og bragt fred til op i middelalderen, de fleste steder helt op til vore forældres tid.

Undersøgelserne af Hvolris-området har nu stået på i tre år og har været rettet mod afrunding af arbejdet på de steder, hvor Anders Olesen havde prøvegravet.

Den ældste bebyggelse på Hvolris stammer fra yngre stenalderens senere periode, såvidt det kan ses fra enkeltgravs tiden (o. 2000 f. Kr.). Sporene af bebyggelse fra denne tid findes dels på højdedraget i nordøsthjørnet af området, dels på Skovbakken samt på markerne omkring området, både mod nord og øst. Det drejer sig om:

Huse: Et såkaldt grubehus liggende under vestre del af stenkredsen på Skovbakken. Huset ligger dækket af det gamle skovmuldslag og har været forsænket maksimalt 40 centimeter ned i jorden. Dets længde har været c. 6,50 m, dets bredde 3,50 m. I den lave grube er fundet spor af to stolpehuller. Her har tagstolperne stået, som har båret tagåsen, som spærene har støttet sig på, således at huset har set ud som et telefonelt. I huset er fundet en række lerkar skår med dekorationer som enkeltgravstidens kera-

Fig. 4. Det hesteskoformede anlæg fra enkeltgravstid (omkring 2000 f. Kr.), i forgrunden halvrundt ildsted med væltet »altersten«.

mik og i mindre mængde lerkarskår fra jættestuefolkernes kultur. Et lignende forsænket hus er for halvdelens vedkommende udgravet i det nordøstlige område, hvor det ligeledes var dækket af det gamle skovmuldslag, men endvidere af et lag af »møgsten«, ildskørnede sten, som måske stammer fra det lille cirkulære ildsted, som fandtes i huset. Foruden enkelte skår af grove lerkar fandtes et køllehoved af en type, der hører hjemme i enkeltgravstiden.

Anlæg til særligt formål fundet og stadig bevaret i dets fundne tilstand i nordøsthjørnet af området. Anlægget lå under op til to hustomter fra førromersk jernalder samt det gamle skovmuldslag, men fra jernalderhustomternes niveau er der ustandseligt gravet ned i anlægget, der således er stærkt forstyrret (se kortets no. 5).

Det drejer sig om en mod sydøst åben koncentration af stenkredse og rejste spidse sten, der trods planens uklarhed synes

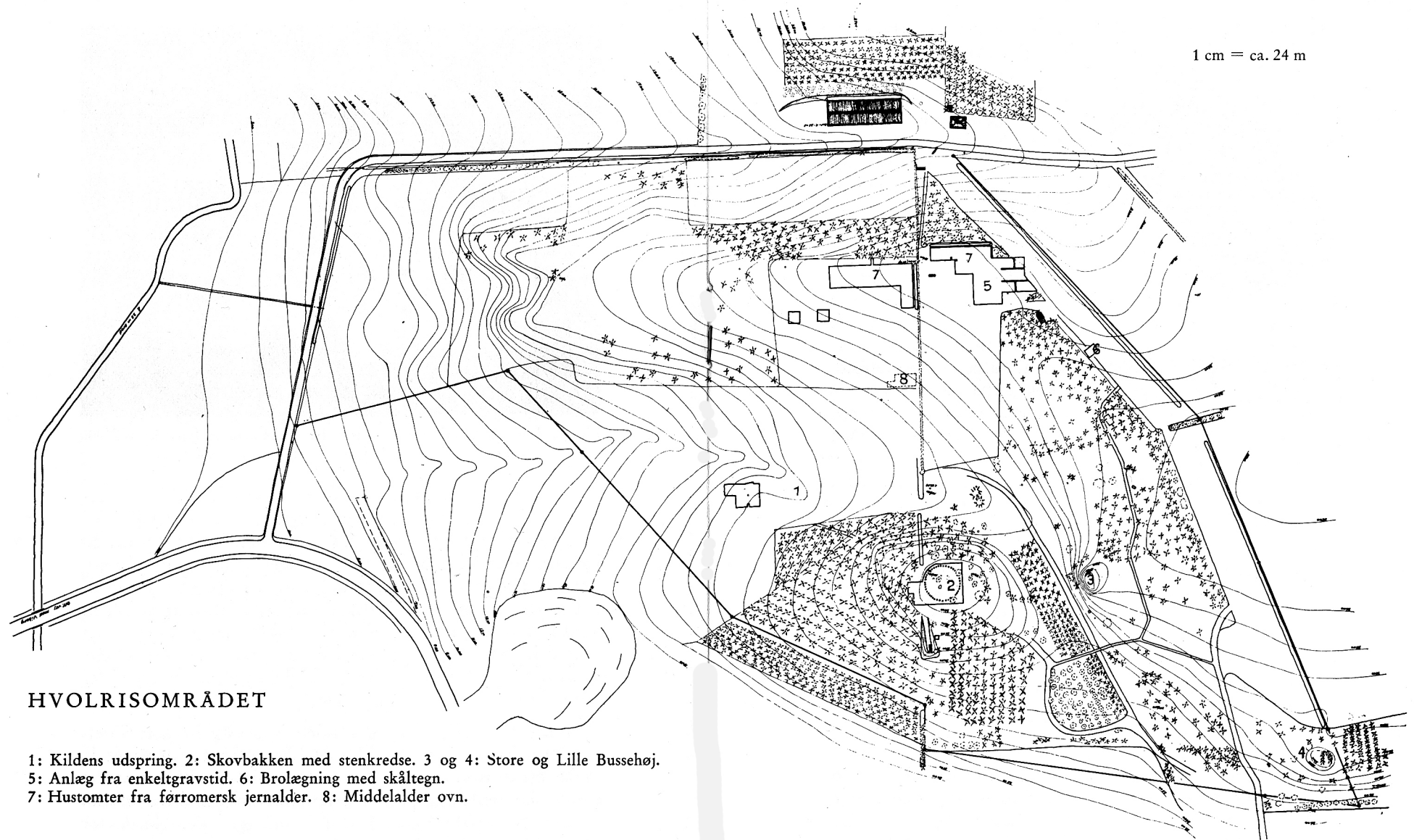

Fig. 5. Rugbrødsformet genstand af ler med længderibber. Enkelt gravstid. Antages at være en hus model.

men enkelte dog til jættestuefolket, der må have lavet de »skeer« af ler, som der er fundet dele af. Mærkeligt af alle fundene er en desværre let fragmenteret rugbrødsagtig genstand af ler (se fig. 5). Dens usymmetrisk anbragte længderibber er ornamenteret billed af mønstre, men genstanden er i øvrigt glat. Den er fundet ved kanten af den frie plads indenfor anlæggets ramme på et sted, der synes at have været nok så centralt. Forfatteren af denne vejledning mener, at den kan være en model af et langhus, måske et telthus, der har kunnet stå åben i den ene side: derfor mangler på denne side en af sideåsene.

Det hesteskoformede anlæg minder om Tustrup- og Ferslev-anlæggene, der begge hører jættestuefolket til. Begge disse anlæg har dog været rigtige huse med trækonstruktioner. Spor af disse i form af stolpehuller har ikke kunnet findes i Hvolris-anlægget, der må betragtes som en simplere udgave af jættestuefolkenes kulthuse. Et helligområde under åben himmel.

Gruber: På marken nord for området og øst for området er

at have form som en hestesko. Anlægget måler c. 8 gange 8 meter. Mod syd og øst er det omgivet af en række kredsrunde, skærve lagte ildsteder, hvis trækuls indhold tit er yderst ringe. Indenfor anlæggets ramme findes to steder ildsteds lignende stenlægninger (se fig. 4), begge en smule alteragtige i karakter derved, at der bag dem er rejst i det ene tilfælde en stor spids, i det andet en mindre sten. Fundene omfatter en stærkt forhugget flintøkse, fragmenter og skår af et stort antal lerkar, næsten alle hørende til enkeltgravsfolkets keramik,

fundet to stenfyldte gruber, der kan opfattes som offergruber at dømme efter de nedlagte genstande, i det ene til fælde en mejsel.

Om nu disse fund overhovedet kan sættes i forbindelse med hinanden, eller de tilhører vidt forskellige stammer, har undersøgelsen ikke kunnet afgøre. Kun det videre arbejde med materialet vil kunne bringe nogen sikkerhed ind i dette spørgsmåls besvarelse. Nøjagtig ensartet keramik i gruber, huse og anlæg vil efter arkæologisk skik og brug blive opfattet som tegn på samtidighed.

Til bronzealderen (1500-500 f. Kr.) har undersøgelserne til nu næppe kunnet henhøre noget anlæg med bestemthed. På skrænten mod nordøst ligger imidlertid en større, jævnt skrånende brolægning af dækket, der synes at være af samme karakter som tre fundet på skråningen ovenfor kilden. Ingen af disse brolægninger synes at stå i direkte forbindelse med hustomter. To har været delvis dækket af lerkarskår fra ældre jernalder. Imidlertid er der i en af midterstenene i den nordøstlige brolægning indhugget et skåltegn, som selvfølgelig ikke daterer brolægningen med bestemthed til bronzealderen, men på grund af stenens placering sætter den ind under virkningen af et rituelt tegn, hvis betydning først fastlagdes i bronzealderen (se kortets no. 6).

Anderledes talrige er foreløbigt sporene af jernalderfolkenes virksomhed. Tidligst er denne begyndt et par hundrede år før Kristus. Fra den ældste periode, den førromerske jernalder (før 0.), stammer alle de undersøgte huse, stenkredsene, brændtbensgravene og de tre førnævnte brolægninger på sydskråningen, ligesom det mærkelige, stærkt brandprægede og uundersøgte område sydvest for kilden.

For hustomternes vedkommende, se kortets no. 7. Hustomterne: De undersøgte hustomter ligger alle på den nordlige bakkekam, ovenfor udstillingspladsen. Det drejer sig foreløbigt om otte langhuse af en byggeform og en ind retning, der stemmer godt overens med hustomter andre steder i Jylland. Husene ligger ikke spredt ud over terrænet, men tildels ovenover hverandre i flere lag, således at undersøgelsen efterhånden vil kunne afsløre flere bebyggelsesplaner. De fleste af husene er brændte.

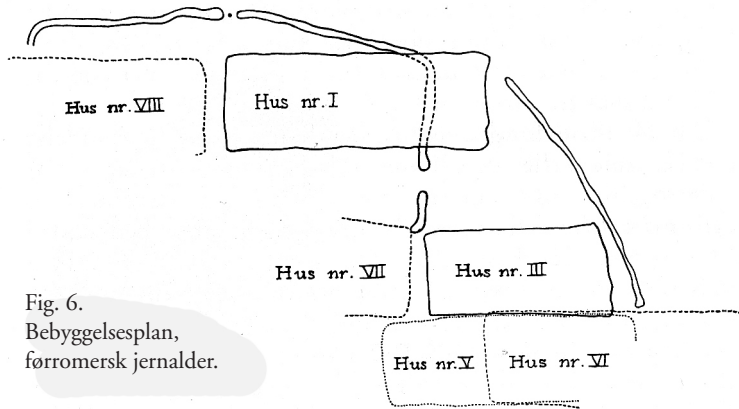

Fig. 6.
Bebyggelsesplan,
førromersk jernalder.

Ældst er det endnu ikke færdiggravede hus nr. VII, der synes at have haft en længde på 22 meter og en bredde på omkring 5 meter. Huset har haft fletværksvægge og lergulv og mod nord været forsynet med en palisade, der nåede fra gavl til gavl, således at der fremkom en indhegnet gårdsplads, ca. 7 meter bred, hvori kreaturerne har kunnet beskyttes.

Hus nr. I er 13 meter langt og 5 meter bredt og anlagt henover den østre del af VII's palisadegrøft, hvorfor det må være yngre.

Det har fletværksvægge, lergulv overalt, indgange med bro-lægninger i både nordre og søndre langsides samt i hver ende et ildsted. Det vestre ildsted, køkkenildstedet, består af en rund, brændt lerherd lagt på flade sten, mens øst ildstedet er en lille, stenforet, firkantet arne, hvis brug er ukendt. Nøjagtigt i husets midte fandtes under gulvet en stor, i bunden stenlagt grube.

Hus nr. I står ved en palisade i forbindelse med hus nr. V, der endnu ikke er færdigundersøgt, men tilsyneladende har haft samme størrelse og indretning som hus nr. I. Det formodes, at der til de to huse slutter sig endnu flere, der tilsammen kan have udgjort en indhegnet landsby, f. eks. er det muligt, at det endnu ikke færdiggravede hus nr. VIII hører til dette kompleks.

Under hus nr. V har hus nr. VI ligget. Det er meget dårligt be-

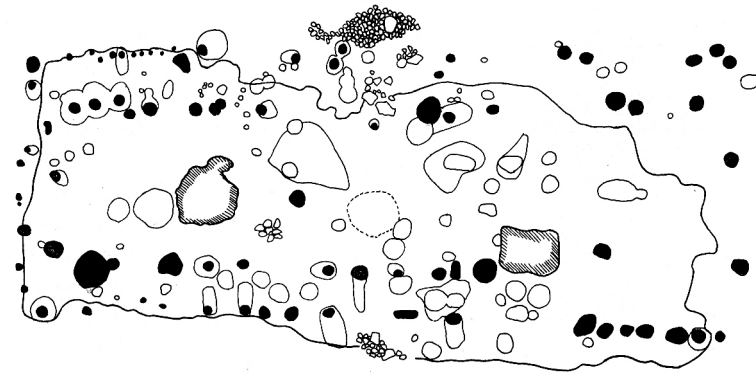

Fig. 7. Plan af hus nr. I, førromersk jernalder, o. 100 f. Kr.

varet, men man har dog kunnet konstatere spor af fletværksvæg, lergulvsrester samt en udstrækning omtrent som hus nr. V's.

Ældre end hus nr. I, men sandsynligvis yngre end hus nr. VII er hus nr. III. Dette er ca. 10 meter langt og godt 4 meter bredt og forsynet med lergulv. Ildstedet, der ligger tæt op til vestvæggen, er en rund, rødbrændt lerflade i niveau med gulvet. Da der intet vægler er fundet i huset, har det sikkert haft græstørvsvægge, mod øst afskærmet med en tætstillet stolperække. Indgangen er markeret af en kraftig brolægning syd for huset.

Desuden findes vest for det afbildede område hus nr. II og det ikke færdiggravede hus nr. IV. Af hus nr. II var blot stolpesporene i undergrunden tilbage. Udfra disse kan man slutte, at huset har haft samme dimensioner som hus nr. I, men i modsætning til dette har hus nr. II haft båseshillerum i østenden til i alt 14 dyr.

I forbindelse med jernalderhusundersøgelserne er fundet tusindvis af skår, stammende fra snese af lerkar, som har udgjort husenes køkkentøj. Talrigest af andre genstande er slagstenene eller knusestenene og løbere og liggere fra skubkværne, der til nu ikke er fundet på plads i et hus på Hvolris. En enkelt lille jernkniv er fundet i et stolpehul, men skønt det allerede er højt oppe i jernalderen, er der kun få spor af metallet, hvis råstof, myremalmen, jo

Fig. 8. Hovede af brændt ler, fundet øst for hustomter fra førromersk jernalder, o. 100 f. Kr. Hovedet er afbrækket.

for denne stenkreds er et bueslag af endnu en ved at dukke frem, og af de lag, som ligger hen over denne, er det muligt at tidsfæste stenkredsene til ældre end den stenbyggede grav, som er gravet ned gennem lagene nord for. Der er ingen egentlige grave fundet indenfor stenkredsen, blot halvdelen af et jernsværd og en håndfuld brændte ben. På undergrunden og i muldlaget er opsamlet mængder af skår, der repræsenterer hele perioden fra yngre stenalder (o. 2000. f. Kr.) til ældre jernalder. Mod øst var nedgravet i undergrunden en tæt brolægning. Lidt udenfor stenkredsen fandtes mod øst en brændtbensgrav med en håndfuld potteskår og et tre gange sammenbukkert sværd af jern. Lidt udenfor kredsen mod nordøst ses i undergrunden spor af en krum stolpe række, der må høre sammen med et ældre anlæg. Ingen af disse fund siger ret meget om stenkredsen. Spørgsmålet, om de store sten har hørt til kredsen, kan ikke besvares, da stensæderne ikke har kunnet fastslås med sikkerhed. Det er imidlertid påfaldende, at der indenfor stenkredsen findes en række »jordovne« eller kogegruber. Disse findes talrigt omkring den førromerske bebyggelse og har

fandtes i Danmark, ja måske på selve området. Det bedste fund på Hvolris stammer imidlertid fra denne tid (se fig. 8).

Stenkredsene: Midt på Skovbakken ligger områdets smukkeste anlæg - en seksten meter bred, ikke helt rund kreds lagt af i alt 136 hovedstore sten, der endnu (på nær en enkelt) hviler i deres oprindelige leje på det gamle skovmuldslag. Mod sydvest er kredsen dobbelt, mod nordvest er den lidt åben omkring en væltet spids storsten, der hører sammen med tre andre større sten indenfor kredsen, og som måske engang har udgjort et ældre anlæg eller dele deraf. Sydvest

vel været brugt til at tilberede større mængder kød i ved hjælp af opvarmede sten. Ildsprængte sten og trækul udgør nemlig grubernes væsentligste indhold, i enkelte tilfælde findes rester af ben og tand. For stenkredsen virker det påfaldende, at der til nu ikke er fundet jordovne udenfor. Skulle dette forhold kunne iagttages praktisk taget over hele Skovbakken, og skulle jordovne atter findes indenfor den anden stenkreds, ja da er der dog en antydning af, hvilket formål de har tjent: tilberedning af et måltid, vel et fællesmåltid ved de store skæringstider i året.

Den førromerske jernalders (før 0.) brændtbens grave, ubeskyttede eller beskyttet i en urne, findes, foruden på Skovbakken, øst for området, hvor kulturindslagene fra jernalderen er lige så talrige som på det erhvervede areal. Her er også udgravet en af de stenbyggede grave fra ældre romersk jernalder (tiden straks efter Kristi fødsel), som foreløbigt er de eneste tegn på bebyggelse fra denne tid. Et sted må hustomterne jo findes. På Skovbakken er der sydvest for og vest for stenkredsen udgravet to stenbyggede grave (se fig. 9), mens endnu en kun ligger delvis fremme i en af jordvæggene.

Gravene, der er bygget af ud-søgte sten - undertiden blankslidte, undertiden ned slidte kværnsten, er mands lange, de hidtidige er uden dæksten, men de kan jo have haft trædække. Fyldet i graven er gerne stenfrit sand, langs den ene side af bunden står en række lerkar, lige-

Fig. 9. Storstensgrav fra ældre romersk jernalder, sydvest for stenkredsen. O. 100 efter Kr. Graven indeholdt fem lerkar og en krum jernkniv.

Fig. 10. Smykke formet som en dobbeltslange. Forsølvet bronze. Fra germansk jernalder, o. 600 efter Kr. - Fundet i sandflugtslag vest for stenkredsen.

sene og stengravene var føjet til, bevarede sin magt over sindene. Folk kom der stadigvæk med særligt ærinde. Om de næste syv hundrede år tier fundene, men fra tiden omkring år 1300 stammer foreløbigt en ovn (til brødbagning), der må have hørt til et middelalderligt gårdsanlæg. Ovnene er gravet lidt ned i gamle jernalderlag, hvorved jernalder og middelalder er blevet dygtigt blandet. Ovnens bund (herd) har været sten på ler, mens dens vægge har været klinet af ler. Indfyringen er sket øst fra. Omkring ovnen er fundet først og fremmest tre mønter fra 1300-tallet (borgerkrigsmønter), et stort rundbundet lerkar (komplet) med dekoration af vendisk bølgelinje og nogle mindre sager af bronze, deriblandt et spænde med akanthus-ornament. Ovnene er kortets no. 8.

Hvolris-undersøgelsernes resultater, der i de kommende år bliver offentliggjort i mere indgående redegørelser, end det er sket her, skal stilles til rådighed for publikum på stedet, som det allerede er sket i et par år. Hustomterne med deres bærestolper, vægge, brolægninger, ildsteder og gårds hegn markeres på stedet, stenbyggede grave lades åbne, mens fundene sammen med tekst, tegninger og fotografier samles i den store udstillingslade, der rejstes ved området i 1964. I 1965 omfattede udstillingen jern-

som en kniv, en bronceprydning kan være nedlagt. I lagene over gravene på Hvolris er fra senere tid fundet det hidtil eneste stykke fra den germanske jernalder, et forsølvet broncepænde med jernnål, af form som en dobbeltslange (se fig. 10). I jernrusten kan ses aftryk af dragtens vævning.

Smykket, der er fra omkring 600 efter Kristus, er fundet i det øverste sandlag og viser, at Skovbakken, selv om stenkred-

alderhusene, i 1966 vil også stenalderens fund være udstillet hele sæsonen (maj-oktober).

Museer og samlinger i Viborg amt

VIBORG STIFTSMUSEUM
Gammeltorv, Viborg, telf. 3330.

SKOVGAARD-MUSEET
Set. Mogensgade 3, Viborg.

HVOLRIS
Viborg Byes Oldtidsområde
Henv.: A. Olesen, V. Bjerregrav pr. Møldrup.

SKIVE MUSEUM
telf. 1093.

FUUR MUSEUM
Fuur.

SPØTTTRUP THORNING MUSEUM
Thorning.

Æ BINDSTOUW
Lysgaard.

KJELLERUP MUSEUM
Kjellerup.

BJERRINGBRO MUSEUM
Kirken, Bjerringbro.

KLOSTERLUND MUSEUM
pr. Engesvang.

TJELE